

ПРОБЛЕМИ НОМІНАЦІЇ

УДК 811.161.2'373.2

**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РОСЛИННОГО СВІТУ В ОНОМАСТИКОНІ
УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ**

Бутко С. Г.

У статті проаналізовано функціональні особливості та генезис фітонімів, уживаних у текстах українських заговлянь. З'ясовано, що назви рослин поліфункціональні і є засобом позначення простору, персонажів-помічників або посередників міфологічного обміну. Аналіз походження фітонімів засвідчив їх генетичну неоднорідність та полімотивованість. Це зумовлено, з одного боку, використанням основних принципів номінації в архаїчній картині світу, а з іншого – культурними контактами українців з іншими народами.
Ключові слова: фітонім, заговляння, простір, міфологічний обмін.

В статье проанализированы функциональные особенности и генезис фитонимов, употребляемых в текстах украинских заговоров. Выяснено, что названия растений полифункциональны и являются способом обозначения пространства, персонажей-помощников или посредников мифологического обмена. Анализ происхождения фитонимов выявил их генетическую неоднородность и полимотивированность. Это обусловлено, с одной стороны, использованием основных принципов номинации в архаической культуре мира, а с другой – культурными контактами украинцев с другими народами.
Ключевые слова: фитоним, заговор, пространство, мифологический обмен.

The article analyzes the features and genesis of fitonims (the names of the plants), used in the texts of Ukrainian charms. It was found that the names of plants are multifunctional and their using is the way to designate space, characters -assistants or intermediaries of the mythological exchange. Analysis of the origin of fitonims revealed their genetic heterogeneity and poly-motivation. It is caused, on one hand, by using the basic principles of the nomination in archaic culture of peace and on the other hand – by the cultural contacts of the Ukrainians with other nations.
Keywords: Fitonim, charm, space, mythological exchange.

Одним із важливих фрагментів міфологічної картини світу взагалі та української етнонаціональної зокрема є рослинний світ і його вербалізація в різних типах дискурсу. Фітонімія є найдавнішою тематичною групою лексики й містить у собі уявлення первісної людини про навколишній світ. Ботанічна лексика неодноразово ставала предметом лінгвістичних розвідок науковців. Так, на сьогодні висвітлено етимологічний аналіз і шляхи формування фітонімів у системі нормативних і народних назв рослин (В. Меркулова, Л. Почепцова, І. Сабадош та ін.); семантику та функції рослинних символів у контексті календарної обрядовості українців (М. Дикарев, М. Костомаров, Г. Булашев та ін.), формування ботанічної термінології (І. Верхратський, З. Коломієць, С. Адаменко та ін.); на діалектному матеріалі – семантику, ареалогію назв рослин, а також їх синонімів (Я. Закревська, Г. Козачук, Л. Фроляк та ін.); фразеологізми із компонентами-фітонімами, ботанічні назви у пареміології, які вивчаються крізь призму етнокультурного змісту (Н. Петрова, В. Ужченко та ін.) тощо. Особливо цікавою, на нашу думку, є рослинна символіка, що функціонує в текстах українських заговлянь, які до сьогодні зберігають світоглядну архаїку [див.: 7; 22]. Проте комплексного дослідження власних назв на позначення рослин в текстах

українських замовлянь досі немає. Метою нашої розвідки є з'ясування генезису та функціональних особливостей фітонімів, уживаних в українських замовних текстах. Зауважимо, що в лінгвістичній науці є два розуміння терміна “фітонім”: вузьке, згідно з яким фітонім означає власне найменування рослини, та широке, що трактує фітонім як термінологічну назву всіх рослин [10, с. 31]. Ми будемо послуговуватися терміном “фітонім” у вузькому значенні.

Власні назви на позначення рослин та їх сукупностей в українських замовних текстах можуть уживатися на позначення: 1) простору; 2) посередника міфологічного обміну; 3) персонажа – помічника знахаря.

За нашими спостереженнями, найчисленнішою групою серед аналізованого матеріалу є фітоніми на позначення **простору**, зокрема *дерево Карколіст, Дуб Евгим, дуб Карюковий, дуб Маврійський, дуб Мир, дуб Точка, дуб Хвилит, Дубіян, ліс Кодр(а), Чорний ліс*. При цьому простір може бути як локусом дії, і в такому випадку співвідноситися зі світовим деревом як утіленням центру Всесвіту, так і негативним віддаленим місцем, куди відсилаються хвороби та нечисть. У текстах українських замовлянь на позначення негативного простору ми засвідчили всього одну назву – *Чорний ліс*, семантика якої є прозорою і не потребує додаткових пояснень, наприклад: *“На Осіяньській горі, на Тані землі, там ходили три дівиці, Господа нашого ближні сестриці. Одна – пише, друга – читає, а третя кольку замовляє, посилає в Чорний ліс суки колотити...”* [4, с. 116]. Зауважимо лише, що цей номен у різних збірниках записаний то з великої, то з маленької літери, але орфографічне оформлення в цьому випадку не відіграє визначальної ролі, адже критерієм пропріальності в міфологічних текстах є здатність позначати знакові для міфологічної картини світу об'єкти / складники. Номен *Чорний ліс / чорний ліс* позначає негативний простір, без вербалізації якого неможливо позбутися хвороб або нечистої сили.

Усі інші фітоніми, що позначають простір, є втіленням образу світового дерева, яке в текстах замовлянь набуває амбівалентних характеристик, адже з одного боку, з ним можуть бути пов'язані вищі позитивні сили (християнські святі, антропоморфні та зооморфні персонажі), з іншого – дерево світу може бути місцем мешкання супротивників, тобто представників потойбічного світу (мерці, зміїні царі й цариці, персоніфіковані хвороби). Автори енциклопедії “Мифы народов мира” зазначають, що “світове дерево розташоване в сакральному центрі світу. Воно є домінантою, що визначає формальну й змістову організацію всесвіту” [11, с. 399–400]. Цей компонент міфологічної моделі світу є одним з найважливіших засобів досягнення мети в замовлянні, адже “...створення центру є рівнозначним створенню Світу, перетворенню хаосу в Космос, інакше кажучи – ритуальним освоєнням простору” [19, с. 86]. Центр був єдиним місцем, де три космічні сфери (верх, середина і низ) світу могли контактувати між собою і впливати одна на одну, забезпечуючи магічну реалізацію замовного слова. Причому “образ пупа Землі асоціювався з проходженням через сакральну точку вісі світу (axis mundi), яка мала безліч образів, що варіювалися від культури до культури” [14, с. 461]. У ролі Дерева Світу в українських замовних текстах найчастіше виступають дуб, яблуня, груша, верба, калина, граб, але власним ім'ям серед них наділений тільки дуб – “синонім дерева взагалі, дерево предків, найпоширеніше втілення ідеї світового дерева” [12, с. 234]. Так, однією з архаїчних та унікальних для слов'янської замовної традиції є назва дуба *Точка*, ужита в замовлянні від укусу гадюки: *“Стоявъ дубъ Точка. На дубови гадюка Вильга, усёму гадови пекельныця и голова. И позволь мини, Вильга, одъ гадыны шептаты: и одъ чорнои, и одъ рябои, и одъ жовтои, и одъ крутильницы – веретильницы”* [9, с. 107]. Аналізований онім, на нашу думку, демонструє мотиваційну полісемантичність, адже, з одного боку, символізує точку в центрі світу, сакральне місце першотворення, а з іншого боку, натякає на точку, що залишається як слід від укусу змії. Це підтверджує й етимологія слова *точка*, яка походить від праслов'янського **тъknѣti / tykati* “ткнути, тикати” й буквально означає “місце, куди ткнули; слід від протикання”. Також ця назва семантично споріднена з латинським *punctum* “точка”, утвореним від *pungere* “колоти” [8, V, с. 611]. Отже, рана від укусу змії космологізується, стає центром світу, набуваю-

чи значення першопростору й першочасу й символізуючи магічне “новостворення”.

У замовлянні від перелогів у тварин функціонування імені дуб *Хвилип* на позначення Дерева Світу також безпосередньо пов'язано з прагматикою тексту: “... На мори на окияни на острови Буяни тамъ стоявъ дубъ Хвылыпъ, а на тимъ дуби девьять гниздей; де не взялися трыдевяты орлей, розгныздылы, розносылы; перелогы чортови въ рогы...” [3, с. 293]. Ім'я *Хвилип* (*Пилип*) походить від грецького *philippos*, що буквально означає “той, хто любить коней” [5, с. 91]. Перелогі – хвороба, що супроводжується мимовільним скороченням м'язів, цілком логічно, що найчастіше перелогі нападали на коней як тяглових тварин, котрі перевозили великі вантажі. Ураховуючи все це, логічно припустити, що ім'я задає необхідну функцію образу, підсилюючи цим дію замовного слова.

Прикладом генетичної неоднозначності може слугувати онім *Кодр(а)* на позначення лісу як сукупності дерев, який вважаємо доцільним розглядати саме в групі фітонімів. Власна назва *ліс Кодра* вжита у замовлянні від криксів і позначає міфологічний центр, а також місце перебування міфологічних істот-помічників: “В ліси в Кодрі стоять дуб-нелень і дід Карипото. / – Добривечір тобі, дубе-неленю / І дідо Карипото. / Посватаймось, побратаймось, / У мене синочок, а в тебе дочка, / І будемо крикси виговоряти, / Хрещеному народженому (Степану)” [4, с. 201]. Можливі дві гіпотези щодо походження аналізованого оніма. Згідно з першою, яка видається нам більш імовірною, ім'я *Кодр(а)* було запозичене з румунської мови, в якій лексема *codru* означає *ліс, хащі* [15, с. 177]. У такому разі *ліс Кодр(а)* становить різновид семантичної редуплікації, функцією якої є не просто інтенсифікація змісту, а посилення магічної дії замовного слова. Підставою для висунення другої гіпотези є існування в Україні річки під назвою *Кодра* – правої притоки *Тетерева* та *Дніпра* [18, с. 260]. На перший погляд, зв'язок між реальною рікою та міфологічним лісом встановити важко. Проте, звернувшись до уявлень слов'ян про центр *Усесвіту*, який могли втілювати будь-які великі ландшафтні зони – океан, море, поле, ліс тощо, можемо припустити, що в такому світлі поєднання лісової й водної символіки в назві *ліс Кодра* стає вмотивованим і виконує функцію підкреслення семантики сакрального центру *Всесвіту*, адже і ліс, і ріка – “найбільш неосвосні, віддалені від людини, безконечні й неподоланні локуси східнослов'янського фольклорного універсалу” [1, с. 251].

Другою функціональною підгрупою фітонімів, уживаних у текстах українських замовлянь, є власні назви рослин, що позначають **посередників міфологічного обміну**. Міфологічний обмін – один із найважливіших способів регулювання відносин між людиною, вищим сакральним та нижчим демонологічним світами. А. Байбурін наголошує, що “своє” та “чуже” в міфології – це єдине ціле, в якому живе людина, адже “своє” – це те, що вона опанувала й привласнила, а “чуже” – те, що належить не людині, а богам, звірам, це сфера потойбіччя. “Рівновага між цими сферами підтримується постійним обміном різноманітними цінностями: людьми, врожаєм, продуктами харчування й т.п. Ситуація порушення рівноваги між ними вирішується за допомогою (і під час) ритуалу, в якому встановлюється прямий контакт між представниками свого та чужого. Способом вирішення конфлікту є все той же обмін” [2, с. 4]. Прийом міфологічного обміну є доволі поширеним і поліфункціональним в українській замовній традиції, адже зустрічається в текстах для лікування дитячого безсоння, уроків, сухот, жовтяниць. Обов'язковим для таких замовлянь є наявність формули “сватання-братання” та пропозиція суб'єкта до посередника забрати хворобу та дати здоров'я, сон, спокій тощо, наприклад: “Дубе, дубе зелений, / Я тебе ззім / З гіллям і коринням. / Дубино зелена, / Посватаймосья й побратаймосья. / На тобі плаксивці, / нидримливці, нисонливці, / А дай моїй дитині сон / Зі всіх сторон...” [4, с. 197]. Іноді формула обміну є усіченою, тому в текстах наявна пропозиція забрати недугу і відсутнє прохання до посередника дати здоров'я.

Часто у функції посередників міфологічного обміну виступають представники рослинного світу: дуб, береза, ліс, які в такому випадку несуть у собі ще семантику світового дерева, що посилює магічний вплив і могутність цього персонажа. До цієї функціональної групи зараховуємо оніми *дуб Ладимир*, *дуб*

Ладимар, дуб Якуб, ліс Лебедин. Так, неоднозначними за походженням є імена *Ладимир* і *Ладимар*, які є, на нашу думку, варіантами одного номена, що функціонує в замовлянні від уроків: “...**Дубе, дубе Ладимарю!** Бачу тебе через гори, через води! Посватаємось, побратаємось! Возьми собі уроки мужичі, жіночі!..” [21, с. 55] та “...**Дубе, дубе Ладимирю!** Бачу тебе через гори, через води! Посватаємось, побратаємось! Возьми собі уроки вітрові, вихрові, подумані, погадані, запитені, заїдені, мужичі, жіночі!..” [13, с. 33]. Як бачимо, тексти майже ідентичні, а отже, логічно припустити, що це одне й те саме ім'я, тільки трансформоване. Генезис аналізованого оніма, очевидно, слід пов'язувати зі слов'янським іменем *Володимир* та його варіантами, до яких дослідники зараховують і номен *Ладимир* [5, с. 48]. Прагматичні інтенції вживання імені на позначення дуба як посередника міфологічного обміну і, зрештою, як того ж світового дерева цілком зрозумілі, адже давньоруське *Володимѣрь* походить від праслов'янського **Voldiměgь*, де **voldь* – влада і -*měgь* – великий, що буквально означало “силою великий”. З часом елемент -*měgь* зблизився зі словом *мир* (*svit*), ім'я переосмислилося й стало означати “володар світ” [5, с. 48]. Проте і в першому, і в другому випадку ім'я формує й образ світового дерева, що є центром Усесвіту, сакральним місцем, де перебуває “велика сила”, й образ персонажа, який є могутнім і здатним допомогти тому, хто до нього звертається. Водночас існує інша версія походження імені *Володимир*, згідно з якою це готське запозичення слова *Waldemar*, що буквально означає “знаменитий правитель” [5, с. 48]. На нашу думку, власна назва *Вальдемар* засвідчує скоріше формальний вплив на слов'янське ім'я, наслідком чого стала поява в замовлянні варіанта *Ладимар*, яке семантично все ж таки співвідносне з давньоруським *Володимир*. Різноманітні варіації імені *Володимир* та поява його народного варіанту *Ладимир* ставить питання про причини та прагматику такої трансформації. У зв'язку з цим імовірним є припущення про можливість утворення цього оніма під впливом праслов'янських коренів **ladь* і **mirь*, що мають спільне семантичне ядро “порядок, гармонія, згода, спокій” [23, вип. 14, с. 10; 23, вип. 19, с. 55]. На користь такої версії свідчить існування у слов'янській культурі імені *Ладомир*, про походження якого О. Трубачов зазначив, що це первісно “двоосновний антропонім давнього виду, складання **ladь* і другого компонента **měgь* (варіант **mīgь*), характерного для таких імен, як **voldiměgь*” [23, вип. 14, с. 10]. Прагматика саме такої мотивації оніма *Ладимир* на позначення дуба пов'язана з принципами називання в архаїчній картині світу, адже дуб у традиційній культурі слов'ян “найбільш шановане дерево, пов'язане з богом-громовержцем, яке символізує силу, міцність і чоловічий червень” [16, с. 141], а отже, і владу над світом.

Третя група фітонімів належить до імен на позначення **персонажів-помічників** знахаря, функціональна специфіка яких полягає в тому, що вони допомагають суб'єктові замовляння лікувати / захищати або самостійно виконують необхідні дії з нейтралізації небезпеки. Ця група включає імена трьох сестер *Калина, Малина, Шипшини*, уживані в замовлянні від кровотечі: “*Калиновим мостом ішло три сестри: Калина, Малина і Шипшина. Не вмiли вони ні шити, ні прясти, тільки вмiли сікти-рубати, ріки пропускати: одна водяная, другая ріка огняная, третя ріка кров'яная. Водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати*” [20, с. 60]. Очевидно, що ці власні назви виникли шляхом переходу апелювання до онімів, а їх прагматична функція в цьому тексті пояснюється асоціацією цих трьох рослин із кольором крові, з вогнем. На думку М. Новикової, їх уживання слід пов'язувати з наявними у рослин колючками, адже укол – це магічна форма контакту, за якої з'являється кров [12, с. 239]. Також тут доречно згадати й про цілющі властивості плодів названих кущів: вони позитивно впливають на серцево-судинну систему організму, є неперевершеними помічниками при застуді, отже, так чи інакше пов'язані з кров'ю. В. Войтович зазначає, що з пелюсток шипшини варили мед для очищення крові, а товчені пелюстки використовували для загоювання ран, наривів, знеболювання [6, с. 433–434]. Етимологія цих назв теж імплікує “червоно-кров'яну” або “колючу” символіку цих рослин. Слово *малина* споріднене з литовським *tėluņa* “пляма”; давньоніжньонімецьким *ana-māli* “пляма, шрам, рубець”; латинським *mulleus* “краснуватий” [8,

II, с. 156]. *Шипшина* походить від слова “*шип*”, яке в сербохорватській мові означає “*цвях*”, у болгарській – “*голку, колючку, стрілу*” [8, IV, с. 234]. *Калина* походить від праслов'янського **kaliti* “гартувати, розжарювати”, оскільки кольором плоди калини походять на розпечене залізо [8, II, с. 350]. Звідси виникає асоціація з вогнем, кров'ю, загартованістю.

Отже, проаналізувавши генезис та функціональні особливості фітонімів, уживаних у текстах українських замовлянь, доходимо висновку, що вони пов'язані з ономастикомом усього міфологічного і фольклорного дискурсу. При цьому назви рослин розглядаються як носії сакральних смислів і є засобом позначення простору, персонажів або посередників міфологічного обміну, первісна семантика яких у народній культурі імплікує уявлення українців про цілісну значущість і культурні функції певних об'єктів. Аналізовані оніми демонструють генетичну строкатість та неоднорідність, що зумовлена, з одного боку, використанням основних принципів номінації в архаїчній картині світу, а з іншого – культурними контактами українців з іншими народами.

Література

1. Агапкина Т. А. Сюжетный состав восточнославянских заговоров (мотив мифологического центра) / А. Т. Агапкина // Заговорный текст. Генезис и структура : [сб. ст.] / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения ; [редкол.: Т. Н. Свешникова (отв. ред.) и др.]. – М. : Индрик, 2005. – С. 247–291.
2. Байбурин А. Ритуал: свое и чужое / А. Байбурин // Фольклор и этнография : Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры : Сб. науч. тр. / Отв. ред. Б. Н. Путилов – Ленинград : Наука, 1990. – С. 3–16.
3. Ветухов А. В. Из этнографических рукописных материалов предварительного комитета XII археологического съезда / А. В. Ветухов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т.16: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в Екатеринославе / Под ред. Е. К. Редин. – Х. : Типография К. П. Счасни, 1905. – С. 292–298.
4. Ви, зорі-зориці...: українська народна магічна поезія (замовляння) / Упоряд., ред., передмова і післямова М. Г. Василенко; Упоряд. Т. М. Шевчук. – Київ : Молодь, 1991. – 334 с.
5. Власні імена людей : Словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська, Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні НАН України; За ред. В. М. Русанівського. – 3-є вид., випр., доп. – К. : Наук. думка, 2005. – 335 с.
6. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
7. Галайчук В. Функціонально-семантичні особливості фітонімів у текстах українських і російських замовлянь / В. Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія філологічна : [зб. наук. праць]. Вип. 27 : Українська фольклористика / ред. : Н. Бічужа, Б. Якимович. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 87–97
8. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.). – К. : Наук. думка, 1983 – 2012. – (Словники України)
Т. 2 : Д – Колці / Уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – 1985. – 510 с.
Т. 4 : Н – П / Уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – 2004. – 656 с.
Т. 5 : Р – Т / уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – 2006. – 704 с.
9. Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок и замовлянь / М. Комаров. – Одесса : Фесенко, 1890. – С.104–116.
10. Летова А. М. Из истории исследования фитонимической лексики : лингвокультурологический аспект / А. М. Летова // Вестник МГОУ. Серия “Русская филология”. – М. : МГОУ. – 2012. – № 2. – С. 30–34.
11. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. Т.1. А – К / Гл. ред. С. А. Токарев. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 671 с.
12. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / М. Новикова // Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199–307.
13. Новицький Я. Твори : у 5 т. / Я. П. Новицький ; голов. ред. П. Сохань ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Ін-т мистецтвозн., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Запоріж. нац. ун-т, Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького. – Запоріжжя : Тандем, 2007. – Т. 2. – 510 с.

14. Подосинов А.В. *Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии* / А.В. Подосинов; РАН, Институт всеобщей истории. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 720 с.

15. *Румынско-русский словарь: 42000 слов : с приложением краткого грамматического очерка румынского языка* / Под ред. Б. А. Андрианова, Д. Е. Михальчи; Сост., авт. сопровод. текста М. В. Сергиевский. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 975 с.

16. *Славянские древности : в 5 т. : этнолингвистический словарь* / Под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения. – Т. 2. – 1999. – 704 с. – (Институт славяноведения РАН).

17. *Словесна магія українців [Текст]* / В. П. Фісун. – К. : Бібліотека українця, 1997. – 88 с. – (Бібліотека українця).

18. *Словник гідронімів України* / Уклад. І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко; Редкол.: (голова) К. К. Цілуйко. – К. : Наук. думка, 1979. – 781 с.

19. *Соляр О. Мова магії. Магія мови. Символіка українських замовлянь : монографія* / О. Соляр. – Перемишль, 2011. – 301 с.

20. *Українські замовляння* / Упоряд. М. Н. Москаленко; Вступ. ст., комент. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

21. *Українські чари* / О. М. Таланчук. – К. : Либідь, 1992. – 96 с.

22. *Шуляк С. А. Міфосвіт рослинний символів у текстах українських замовлянь* / С. А. Шуляк // *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. пр. / Криворізь. держ. пед. ун-т, Ф-т укр. філол., Ф-т інозем. філол.* – Кривий Ріг: Вид-во КДПУ, 2013. – С. 643–649.

23. *Этимологический словарь славянских языков [Текст] : праславянский лексический фонд* / ред. О. Н. Трубачев ; РАН, Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Наука.

Вып. 14 : *labati – *lěteplъjь. – 1987. – 269 с.

Вып. 19 : *mešarь – *morzakъ. – 1992. – 255 с.